

М.П. Тупчієнко

**СЕМАНТИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ТЕХНОЛОГІЙ
ОБРОБКИ КОНОПЕЛЬ ТА ЗАЛІЗА В
НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН**

Символіка є важливою складовою духовної культури будь-якої національної культури. Кожний етнос забезпечує своє фізичне існування і потенціал по створенню власної культури завдяки витратам суспільної енергії, яке має три основні напрями: 1) забезпечення вітального та фізичного рівня буття культури; 2) символічна діяльність; 3) організація самої культури. Ця система забезпечує також розподіл частин суспільної енергії по двох основних сферах – вітальній і символічній. Втрата рівноваги в цих сферах може мати фатальні наслідки в частках культури, зокрема, символічна сфера може буквально „поглинати” інші, знекровлюючи інші канали суспільної енергії. Тоді базові структури суспільства деформуються і його культура руйнується [1, 162-166]. Однак може мати місце й зворотний процес, коли культура втрачає базову для свого буття символіку і невдовзі гине або ж входить в період тривалої кризи [2, 28].

Мета статті полягає у дослідженні символіки як засобу творення культури. Об'єктом виступає процес символотворення, що торкається також технологій їхньої обробки; предметом дослідження є символіка конопель й заліза в етнічних культурах, вивчення якої демонструє цілісність і системність народного світогляду на різних етапах історичного розвитку. Важливе місце в дослідженні формування символіки заліза займає пошук семантичних паралелей аграрних та металургійних технологій (на прикладі обробки конопель) в традиційній культурі східних слов'ян. Адже аграрні технології, які будувалися на механічній і термічній обробці, передували металургійним, а відтак могли бути для останніх базовими.

Загалом проблемою символіки рослин, зокрема конопель, в традиційній культурі східних слов'ян займалися М. Костомаров [3], Г. Булашов [4], О. Афанасьєв [5]. Однак вони не торкалися технологічних паралелей обробки конопель і заліза. Відповідно до цього виділимо механізми виникнення символічних паралелей конопель і заліза, визначимо взаємовплив аграрних та металургійних технологій.

У фольклорних текстах горох і мак символічно ототожнюються із залізом. З горохового зерна виростає герой, який майстерно володіє металевою зброєю.

Коноплі зближуються з образом заліза опосередковано, зокрема в обряді. Обробка конопель регламентувалася традицією. Обрядові заборони стосувалися правил їх замочування. Наприклад, заборонялося мочити коноплі восени – проти Пречистої (8 вересня) та Здвиження (14 вересня), а також навесні до св. Миколи (9 травня). Вірили, що порушників заборон чекає покарання: „Буде утопленик з того роду”. У випадку, коли господар зважувався порушити заборону, разом з коноплями клали залізний предмет. Вважається, що залізний предмет в цьому випадку відіграє роль жертви, тому й уберігає порушників табу від покарання [6, 366-367]. Однак виникає питання: „Чому в ролі жертви

виступає саме залізний предмет?” Відповідь полягає в тому, що коноплі в цьому разі символічно зближуються із залізом. Привертає увагу те, що мочити коноплі було заборонено в осінньо-зимовий період. Для цього існує цілком раціональне пояснення, адже після Спаса (19 серпня) заборонялося купатися, оскільки вважалося, що вода вже холодна, а тому існувала загроза застудитися чи потонути. Інше пояснення побудоване на тому, що металургійні роботи також не нехтувалися календарем.

Б.О. Рибаків відзначає, що до XIX ст. руду слов'яни копали в болотах у серпні місяці, а потім два місяці сушили [7, 124]. У жовтні її обпалювали на багаттях і вже по санному шляху доставляли на місцеплавлення. Цікаво, що фінська „Каловала” передає таку саму стадіальність обробки заліза:

Брат – кузнец мой Ильмаринен,
Вековечный ты кователь.
Летом ты куєш подковы,
А зимой для них железо. [8.]

При цьому у фінів і слов'ян простежується не тільки спільність деяких термінів, що означають залізо, але й міфологічні паралелі в символіці заліза та металургійних технологій [9, 364]. Час обпалення залізної руди майже збігається з часом запалення в будинках нового вогню (кінець вересня) [10, 112], що знаменував початок космічної боротьби Громовержця із своїм супротивником [11, 57], тоді як саме плавлення руди й віджимання – місення киями (дерев'яними молотами) криці відбувалася в зимові місяці, що включали і час кульмінації космогонічного акту – святковий період (24 грудня – 6 січня). В попередній праці автором відзначалося, що залізо сприймалося давніми слов'янами як „метал неба”, або його частина [12, 116]. Тому його створення заліза, яке збігалось з часом утворення космосу, сприймалося як його народження-боротьба. Разом з тим вторинна обробка заліза (кування виробів), що припадало на весну-літо, асоціювалося з утвердженням того ж космосу. Це означає, що створення виробів з металу проходить ті самі етапи розвитку, що й всесвіт у цілому. Власне значення космогонічного акту мали й інші види домашнього та традиційного ремесла, зокрема ткацтво [13, 16-29].

Отже, період обробки руди (просушення, збагачення) і плавлення заліза в основному збігається з періодом заборони мочити коноплі (Миколи Весняного). В той же час осінньо-зимовий період асоціюється з ковальством, оскільки значна частина християнських святих, календарні дні яких припадають на осінь зиму, наділяються функціями ковалів, наприклад: „Микола ставки скував...” [14, 18-38]. Сам же період осені й зими сприймався як боротьба тепла з холодом, які були персоніфіковані Громовержцем і його супротивником [10, 79-139], а ковальські роботи цього періоду мали переважно термічний характер (просушування, збагачення, плавлення). Боротьба розпочиналася із Здвиження, кульмінація припадала на перші морози – Катерину й Миколу Зимового і завершувалася перемогою на Миколу Весняного або Єгора, тобто припадає на дні християнських святих, які певним чином пов'язуються з ковальством, походженням вогню.

Таким чином, процес виготовлення заліза-криці, охоплював календарний період, коли здійснювалася космічна боротьба тепла й холоду, де термічна

обробка криці мала допомогти перемозі тепла. У зв'язку з цим криця сприймалася як результат космогонічного акту, як зброя Громовержця, який перемагає зимовий холод. Заборона ж мочити коноплі асоціюється з міфологічним уособленням води, що уособлює супротивника вогненного Громовержця. Відтак трудові операції мочіння конопель могли посилити холод, сприяти тимчасовій перемозі над Громовержцем.

Подібна календарна розмежованість робіт, пов'язаних з домашніми ремеслами східних слов'ян виникла в кінці раннього залізного віку або в ранньому середньовіччі, тобто в період існування ранніх слов'ян. В цьому разі серед українських археологів існує думка, що зарубинецькі племена ще не розмежовували ремесло від землеробства [15, 172], тому чорна металургія в них мала характер домашнього ремесла, яким намагалися займатися у вільний від сільськогосподарських робіт час, тобто в зимову пору. Тоді ж займалися й роботами із вимоченими коноплями, які розминали, били, чесали, пряли, ткали. Роздирання, биття, плетіння нагадує боротьбу з силами хаосу, внаслідок якої коноплі перетворювалися на прядиво. В деяких технологічних операціях обробки конопель вбачаються аналогії з ковальством. Розминання конопель на волокна, яке здійснюють шляхом биття вимочених рослин, нагадує віджимання криці; плетіння нитки повторює скручування дротів; витягування волокна асоціюється з витягуванням металу. На це в свій час звернув увагу ще О.М. Трубаčov [16, 287]. Тому на основі схожості технологічних операцій обробки двох матеріалів могла проводитися між ними й символічна аналогія, що привела до комплементарного використання в описаному обряді, разом з коноплями, заліза. Цьому сприяло й те, що залізо одночасно уособлювало дві стихії – вогонь і воду, тому за законами симпатичної магії (подібне лікує подібне) могло нейтралізувати негативну дію води. Використання заліза в зазначеному обряді сприяло також тому, що технологія його обробки в процесі перетворення руди на залізо, шляхом закалювання, передбачала занурення розжареного металу в воду, від чого він ставав міцнішим, що знаменувало перемогу Громовержця.

Таким чином, залізо символічно зближується з коноплями, що пояснює чому його кладуть у воду разом з коноплями. Ось чому його присутність у воді змінювала символічну природу вимочування конопель у заборонений календарний період, а саме, вимочуванню конопель разом із залізом надавалося значення металургійної технологічної операції, що мала космогонічний зміст. Це означає, що заборонена операція ставала дозволеною, тому й зникла загроза покарання за порушення табу.

В українському фольклорі, зокрема, „Казці про Кирила Кожум'яку” коноплі уособлюють залізну кольчугу. Крім образної наявною є технологічна близькість, оскільки кольчуги плетуться з металевих кілець подібно до архаїчних технологій виготовлення тканини. Цікаво, що подібне ототожнення сорочки (правда з кропиви) з панциром ми зустрічаємо в германському казковому фольклорі, наприклад, в казці, записаній Г.Х. Андерсеном, „Дикі лебеді”. Сплетені з кропиви кольчуги захищають від злого чарівництва [12, 375-390].

1. Черных Е.Н. Древний металл и символы // СЛ. – 1991. – № 1.
2. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: RENAISSANCE, 1991.
3. Костомаров М.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994.
4. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992.
5. Афанасьев А.Ф. Поэтические воззрения славян на природу: в 3 т. – М.: Индрик, 1994.
6. Коноплі // 100 образів української міфології. – К.: Кн. дім „Орфей”, 2002.
7. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Наука, 1947.
8. Калевала. – М.: Худож. лит., 1977.
9. Тупчієнко М.П. Перспективи використання досягнень лінгвістики у виявленні шляхів формування символіки заліза у східнослов'янських народів. // Духовність українства ХХІ століття. VI Всеукраїнська науково-практична конференція. Матеріали конференції 10 вип. – Кіровоград, 2006.
10. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978.
11. Иванов В.В., Топоров В.Н. Разыскания в области славянских древностей. – М.: Наука, 1974.
12. Тупчієнко М.П. До питання про семантику метеоритів в контексті проблеми символіки сировини в залізобудівному виробництві. // Матеріали до української етнології: Матеріали конференції, наукових та польових етнологічних досліджень. – Вип. 3 (6). – К., 2003.
13. Босий О. Традиційні символи у магійних ритуалах українців. – Кіровоград, 1999.
14. Вороний О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. в 2 т.: Т.1 – К.: Мал. вид. підпр. „Оберіг”, 1991.
15. Трубаčov О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках. – М.: Наука, 1966.
16. Андерсен Х.К. Сказки. – Ташкент.: Изд-во ЦК Компартии Узбекистана, 1986.

Т.В. Тхоржевська

**ПОБРАТИМСТВО / ПОСЕСТРИНСТВО
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ:
„ХЛІБНІ СЕСТРИ” ТА „ГОРІЛЧАНІ БРАТИ”
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)**

За допомогою традиції відбувається виокремлення досвіду, його стереотипізація, а отже, функціонування колективної пам'яті [1, 105]. Всупереч погляду, що традиція є рудиментом, приреченим на зникнення через неспроможність протистояти процесам модернізації, вона постійно розвивається через оновлення соціальних стереотипів. Традиція є поліваріантною та має достатній адаптивний потенціал, який дозволяє їй пристосуватись до будь-яких трансформацій [2, 7].

Мета дослідження – розглянути побратимство у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. в контексті проблеми „побутування” – „зникнення” – „відновлення”. В тому, що ця проблема є актуальною, переконує те, що в небагатьох етнологічних (антропологічних) дослідженнях явища соціальної спорідненості відносяться до зниклих. Так, А. Пономарьов зазначає, що „обряди братання були різними, паралельно побутуючи деінде